

TRES CARTES INÈDITES DE MARGARIDA XIRGU

Francesc Foguet i Boreu

Barcelona, 8 de març de 2002

Les tres cartes que transcrivim a continuació, dues d'adreçades a Apelles Mestres i una altra a Narcís Oller, podrien ser una petita mostra de l'ingent epistolari que Margarida Xirgu degué escriure al llarg de la seva extensa i intensa trajectòria artística i vital.¹ La lectura i l'anàlisi de la correspondència personal podria ser una documentació molt valuosa per reconstruir algunes incògnites que envolten la vida de l'actriu. Probablement, ens aclaririen els aspectes relacionats amb la personalitat de Xirgu, les actituds ideològiques o cíviques, la formació literària, l'entourage de la seva activitat artística o les relacions literàries i amicals que mantingué. L'actriu preservà molt bé el seu món íntim, i la correspondència privada podria ser, si fos a l'abast dels investigadors, una via d'accés documental fidedigna i de primera mà.

II

Les dues cartes adreçades a Apelles Mestres tenen un interès diferent cadascuna. La primera, datada el 8 de desembre de 1913, constata la predisposició de l'actriu per participar en els festivals benèfics que acostumaven a fer-se a l'escena catalana del moment. També, atès que és escrita cinc mesos abans de debutar a Madrid, revela com es preparava per fer el salt a l'escena espanyola. És un pas importantíssim per a la seva projecció internacional, que acaba essent una autèntica immersió.² Com és sabut, el 29 de gener de 1912, Xirgu signà un contracte amb l'empresari argentí Faustino da Rosa per actuar a l'Amèrica Central i a l'Amèrica del Sud (l'Argentina, l'Uruguai, Xile). Aquesta *tournée* s'inicià al juliol del 1913 al Teatre Odeón de Buenos Aires amb *Magda*, de Hermann Sudermann. Posteriorment, el 8 de maig de 1914, l'actriu catalana debutà al Teatre de la Princesa de Madrid amb *El patio azul*, de Santiago Rusiñol, i *Elektra*, d'Hugo von Hofmannsthal.

La segona carta, datada el 7 de novembre de 1920 i redactada en castellà, és una justificació de per què Xirgu decidí de desestimar l'estrena de l'obra *Niu d'òligues*, d'Apelles Mestres.³ Malgrat que durant la seva etapa catalana havia interpretat algunes peces d'aquest dramaturg, l'any 1920 l'actriu ja estava plenament integrada en l'escena espanyola. La seva relació amb el teatre català, a banda d'estrenar o presentar els seus èxits a Barcelona, on tenia un públic fidel, es limitava a revisitar de tant en tant algunes de les obres més conegudes d'Àngel Guimerà, Ignasi Iglésias i Santiago Rusiñol, entre d'altres.⁴ A partir del seu debut a Madrid, Xirgu incorporarà al seu repertori les obres dels grans noms de la dramàturgia espanyola amb què entrà en contacte: Benito Pérez Galdós, Ramón María del Valle-Inclán i Jacinto Benavente.

Finalment, la carta adreçada a Narcís Oller, que està datada el 17 de gener de 1917, testimonia el contacte que l'actriu mantenia amb l'escriptor. Com en la peça de Mestres, Xirgu hi manifesta les condicions que considerava imprescindibles per a l'estrena de les obres, en aquest cas, *Lo imposible*, de Bernat Morales i Sanmartín, per la qual Oller s'interessà.⁵ Xirgu degué conèixer Oller per primera vegada arran dels assaigs de *Tristos amors*, de Giuseppe Giacosa. Oller, que n'era el traductor, volgué de totes totes que el paper d'Emma fos interpretat per la jove actriu. Tots dos visqueren unes anècdotes molt divertides, però també molt il·lustratives del sistema de treball de les companyies i dels processos de creació dels espectacles, que la recent publicació de les *Memòries teatrals* d'Oller ha permès de conèixer amb tots els ets i uts.⁶

Tristos amors s'estrenà el 20 de desembre de 1907, al Teatre Romea de Barcelona. En les seves *Memòries teatrals*, escrites entre el 1911 i el 1916, sense deixar d'expressar algunes suspicàcies, Oller reconeix que Xirgu s'havia mostrat agraïda amb ell perquè havia ajudat la jove actriu a obrir-se camí: «la Margarida Xirgu ha sabut agrair-me durant bastants anys, per lo que he vist, aquelles acalorades preferències meves que li facilitaren l'ocasió d'arrabassar, quan menys s'ho esperava, el bloqueig en què tan injustament se la tenia, i trobar de cop la sortida gloriosa que tant gruava sobretot des que, per la mort de son pare, quedaven sa mare i un germà petit sens més recursos casi que els que ella podia portar a casa».⁷

Al mateix temps, la carta adreçada a Oller documenta la relació de l'actriu catalana amb Galdós i, alhora, les interrelacions literàries entre Oller, Galdós i Morales. Xirgu conegué Galdós a l'estiu del 1914, a Santander, en una tertúlia d'escriptors i poetes. Des d'aleshores, Galdós i Xirgu enllaçaren una amistat afectuosa i emotiva. El dramaturg, admirat per la trajectòria de l'actriu, li oferí l'obra *Santa Juana de Castilla*, que s'estrenà el 8 de maig de 1918, al Teatre de la Princesa de Madrid. Respecte a les amistats literàries, tenim ben documentat que Oller i Galdós eren amics i corresponsals d'ençà de la publicació de *La Papallona* (1882).⁸ A més, com que enguany s'escau el centenari de la mort de Jacint Verdaguer, val la pena que recordem que, arran del «cas Verdaguer», Oller i Galdós conversaren sobre el tema i visitaren el poeta al convent dels Penitents a Vallcarca «al fort de l'escàndol» (és a dir, l'any 1895).⁹ D'altra banda, quan Morales Sanmartín edità, amb Vicent Carceller, la revista *El Conte Valencià*, el 1910, inclogué un conte d'Oller i un altre de Galdós, com a referents modèlics.¹⁰ La provada amistat entre Oller i Galdós i la recomanació que, segons l'actriu catalana, Galdós li havia fet de *Lo imposible* indueixen a pensar, doncs, que tots tres escriptors es coneixien mútuament.

IV

Les tres cartes que transcrivim —segons una edició diplomàtica— demostren la manera com Margarida Xirgu assumí ben aviat les funcions directives que, en les companyies de l'època, prenia el primer actor: la tria del repertori i la selecció dels intèrprets, sobretot. En dues d'aquestes cartes, l'actriu s'adreça directament als autors o als seus intermediaris per comunicar-los la seva decisió de desestimar l'estrena de les obres per raons estrictament pragmàtiques, malgrat que els seus arguments podien ser interpretats com un pretext per evitar el compromís d'haver-

*Al Teatre Grec de Barcelona, el 1933, després de la representació de Medea.
D'esquerra a dreta: Margarida Xirgu, Francesc Macià (president de la Generalitat de Catalunya), Enric Borràs (primer actor de la companyia), Ventura Gassol (conseller de Cultura) i Carles Pi i Sunyer (alcalde de Barcelona). Arxiu d'Antonina Rodrigo.*

les d'estrenar. Sigui com vulgui, és evident que, des de ben aviat i en la mesura de les seves possibilitats, l'actriu exercí el domini sobre el repertori que interpretava i modelà la seva travesia artística d'acord amb els seus gustos teatrals.

I. Carta de Margarida Xirgu a Apeles Mestres¹¹

Margarida Xirgu

Sr. D. Apeles Mestres.
Present.

Distingit amich: He rebut la séva carta y despres de contestar al séu afectuós saludo, haig de manifestarli lo següent:

Tinch veraders desitjos de complaure á les senyores de la Junta de la Societat Protectora d'animals y plantas, prenent part en el festival que preparan, pero com ja'ls vaig indicar, me trovo, no diré impossibilitada de ferho, pero si exposada á que d'un dia á l'altre, me cridi el méu representant de Madrid per que hi vaigi personalment, per ultimar tot lo referent á la meva campanya artística, que penso realitzar á Madrid.¹² En cas de que sigui cridada, avans del dia en que te de celebrarse el festival, ab molt greu, me veuré privada de compláurels com jo desitjo. Are, si aquell dia soch á Barcelona, prendré part en la funció, llegint la séva hermosa poesia: «Lo gitano qui juga á daus ab la Reyna», del volum de *Balades*, que considero de gran afecte y per la que sento especial predileccio.¹³

Queda com sempre admiradora del poeta y afectuosa per l'amich, la que és de veste f.f.q.b.s.m.

[Signatura de Margarida Xirgu]

Barcelona 8 Desembre 1913
S/ C/ Bailen 66 baixos segona

2. Carta de Margarida Xirgu a Apeles Mestres¹⁴

Margarita Xirgu

Bilbao 7 Noviembre 1920

Sr. D. Apeles Mestres

Mi ilustre amigo. Le pido mil perdones por no haver escrito á usted antes dandole cuenta de la impresión de lectura que su obra titulada *Nido de Aguilas* me produjo cuando la lei.¹⁵

La obra me pareció muy bella y muy interesante, pero considero de gran importancia para llevar al éxito la comedia que la interprete un gran actor como Enrique Borrás ó Morano acostumbrados á interpretar personajes como *El Alcalde de Zalamea* y *El Abuelo*.¹⁶

El primer actor que yo tengo en la actualidad, que es Alfonso Muñoz, es muy joven.¹⁷

Por esta razón siento en el alma no poder estrenar su obra como seria mi deseo y esperando mejor ocasión para corresponder á su ofrecimiento, quede de usted buena amiga y entusiasta admiradora.

[Signatura de Margarida Xirgu]

3. Carta de Margarida Xirgu a Narcís Oller¹⁸

Margarita Xirgu

Madrid, 17 Enero 1917.

Sr. D. Narciso Oller

Mi estimado y buen amigo: recibí su apreciada letra del 13 corriente interesándose por el Sr. Morales San Martín, que el maestro Galdós también me había recomendado. La amistad que á usted me une y la amabilidad de D. Benito para conmigo, á parte de los méritos indiscutibles del Sr. Morales, bastaban para que yo me tomara mucho interés con *Lo imposible*, comedia que lei con gran detención.¹⁹

La obra está muy bien, los caracteres de los personajes bien sostenidos, muy bien dialogada y creo resultará teatral; pero tiene una gran dificultad para que yo la estrene, y este [sic] es el siguiente: el protagonista es un galán joven, papel intensísimo y difícil incapaz de representar un actor de los jóvenes y la dama madre del protagonista no tiene más que un acto y tampoco es para mí, porque resultaría demasiado joven.

Siento muchísimo no haber podido complacer á su recomendado, pero puede que en otra ocasión pueda hacerlo.

En el mes de Abril pienso ir á Barcelona y espero tener el gusto de saludarle.

Con recuerdos afectuosos de mi marido, le saluda cariñosamente su buena amiga,

[Signatura de Margarida Xirgu]

Les grans figures
del teatre de
l' Iglésies

Margarida Xirgu,
en "Carme", de
LA BARCA NOVA

Margarida Xirgu a La barca nova, d'Ignasi Iglésias. Arxiu d'Antonina Rodrigo.

NOTES

1. Malauradament, encara no han vist la llum les cent seixanta cartes que Margarida Xirgu adreçà al poeta i dramaturg extremeny, establert a Barcelona, Joaquín Montaner (1884-1957). Sembla que el periodista Josep Tarín Iglésias ja n'havia preparat l'edició als anys vuitanta, si bé —que sapiguem— no s'ha publicat per raons que desconeixem. Tots els esforços per localitzar-les han estat infructuosos (a l'Arxiu Històric de la Ciutat, per exemple, no en saben res, a desgrat que tot fa pensar que l'epistolari fou adquirit pel municipi barceloní mercès a la mediació de Tarín Iglésias). Vegeu, sobre aquest epistolari inèdit, Josep Maria Balcells, «Una altra Xirgu, tant si us plau com si no us plau. Tres cartes inèdites», *El País. Quadern de Cultura* [Barcelona], núm. 115 (9-12-1984), p. 1-2; *idem*, «Cartas de Margarita Xirgu sobre Lorca y Alberti», *Cuadernos Hispanoamericanos* [Madrid], núm. 433-436 (juliol-agost del 1986), p. 195-198; i *idem*, «Cartas inéditas de Margarida Xirgu sobre Benavente», *Universitas Tarraconensis* [Tarragona], núm. 10 (1986), p. 39-47. No cal dir que és una llàstima que no puguem disposar de l'epistolari complet de l'actriu catalana a l'abast per a la investigació i l'estudi. Més i tot: la importància de Margarida Xirgu com a actriu, directora i pedagoga reclama una tesi que documenti fil per randa tota la seva trajectòria artística a l'escena catalana, espanyola i americana. Per a una bibliografia bàsica, vegeu l'apèndix.

2. Cal destacar que el canvi de llengua, del català al castellà, entre la primera carta i la segona, certifica —talment com les cartes que coneixem de l'actriu al seu germà Miquel o les adreçades a la seva família— l'autèntica immersió lingüística de l'actriu a l'escena espanyola. Fins i tot, en la correspondència privada, Xirgu opta per escriure-la en castellà, malgrat que els destinataris siguin catalans.

3. Sobre el teatre d'Apelles Mestres, vegeu Xavier Fàbregas, «Apelles Mestres i el teatre», *Serra d'Or*, núm. 107 (agost del 1968), p. 71-73, i *idem*, *Aproximació a la història del teatre català modern* (Barcelona: Curial, 1972), p. 141-148.

4. La decisió de Margarida Xirgu de deixar l'escena catalana generà una polèmica molt similar a la que suscità, a primeries de segle, el pas d'Enric Borràs al teatre espanyol. Les veus més crítiques ho consideraren una traïció, una deserció imperdonable, com si els actors trànsfuges s'haguessin venut per diners. No obstant això, en aquells moments, l'escena catalana vivia una crisi generalitzada: no disposava d'una seu fixa que programés teatre català; els empresaris no empenien iniciatives ambicioses artísticament; la formació dels intèrprets professionals era molt deficitària i, entre altres factors, la modernització de la dramaturgia catalana semblava estroncada. El 1928, en una carta adreçada al seu amic i confident Joaquín Montaner, Xirgu li confessava que Benavente esdevenia el seu autor de culte en aquells moments i que l'únic marc de referència era l'escena espanyola: «El teatro catalán casi siempre peca de lo mismo cuando quiere hacer gracia: ordinariéces y grosería. Aún la misma gente culta catalana está alejada del teatro catalán y es por esto. Mi admiración por Benavente nace precisamente porque con su teatro evita el que caiga en manos chabacanas y groseras. Los Quintero, pueblo sano y noble. Benavente, aristocracia, y vosotros, los poetas. Yo no puedo admirar a ningún género más» (carta datada a Saragossa, el 4 de maig de 1928 i reproduïda a Balcells, «Cartas inéditas de Margarida Xirgu sobre Benavente», p. 46). De fet, encara l'any 1934, el crític Sebastià Gasch lamentà, en un article demolidor, que l'actriu catalana es limités a renovar el teatre espanyol i deixés anar a la deriva el català: «Margarida Xirgu només es preocupa de renovar el teatre castellà. I no es recorda del català, que no tan sols necessita renovar-se més que el castellà, sinó que és el que ho necessita més del món. D'aquest teatre,

del nostre, caigut ara entre les mans d'una Àurea de Sarrà teatral qualsevol, la Xirgu no se'n recorda ni se'n preocupa. I cada any, en aquest temps, ens fa la gràcia de caritat de representar coses tan noves com *Mar i Cel*, *Maria Rosa*, *Terra baixa*, *El místic*, *Els vells*, *El ferrer de tall*, que, segons diuen les gasetilles, "serán puestas en escena, representándose por los dos colosos del teatro, en lengua nativa".» [Sebastià Gasch, «Margarida Xirgu», núm. 285 (19-7-1934), p. 5. Reproduït a Sebastià Gasch, *Barcelona de nit. El món de l'espectacle*, pròleg de Joan M. Minguet Batllori (Barcelona: Parsifal, 1997), p. 85-87].

5. Bernat Morales Sanmartín (el Cabanyal 1864 - València 1947), novel·lista, dramaturg, periodista i compositor musical valencià. Es dedicà ocasionalment al teatre. El seu corpus, influït per Galdós i Blasco Ibáñez, es redueix a uns pocs títols: en català, *La borda* (estrenada el 1911), *Raça de llops* (guardonada per Lo Rat Penat el 1912 i publicada en versió castellana) i *La mare terra* (estrenada al Teatre Eslava de València el 23 de maig de 1916), i, en castellà, el monòleg en prosa *El rayo de sol* (1926) i el drama que s'insereix en la novel·la *El enigma de lo imposible* (1920), que podria correspondre a la peça que esmenta Xirgu en aquesta carta. Entre les dades que podem aportar a la bibliografia que estudia l'escriptor valencià —encara amb moltes incògnites per resoldre—, val la pena d'anotar que, curiosament, el 1920, a propòsit d'una enquesta de Lo Rat Penat sobre la decadència del teatre valencià, Morales Sanmartín opinava que tres n'eren les causes: «la imitació; el plagi del sainet castellà; la desconfiança en la capacitat de la llengua nadiua i el desig de l'autor d'assolir un èxit immediat amb resultats positius...» («Enquesta sobre el decandiment del teatre valencià», *Butlletí de Nostra Parla (Secció Catalana)* [Barcelona], núm. 3 [30-4-1920], p. 55). Vegeu, sobre aquest escriptor valencià, Vicent Simbor i Roig, «La generació de 1930 i la problemàtica teatral valenciana durant el primer terç de segle», *Serra d'Or*, núm. 304 (gener de 1985), p. 65-68; Ricard Blasco, *El teatre al País Valencià durant la guerra civil (1936-1939)*, vol. I (Barcelona: Curial Edicions Catalanes, 1986), p. 57; Vicent Simbor i Roig, «La ruptura amb la Renaixença (1900-1923)», a *Els fonaments de la literatura contemporània al País Valencià (1900-1939)* [Barcelona: Institut de Filologia Valenciana / Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1988], especialment les p. 51 i 113-115; Remei Miralles i Josep Lluís Sirera, «Introducció», a *Teatre dramàtic de començaments del segle XX* (València: Alfons el Magnànim / Institució Valenciana d'Estudis i Investigació, 1993), p. 29-48; i Josep Lluís Sirera, *Història de la literatura valenciana* (València: Alfons el Magnànim / Institució Valenciana d'Estudis i Investigació, 1995), p. 455-457 i 479-480.

6. Narcís Oller, *Memòries teatrals*, edició a cura d'Enric Gallén (Barcelona: La Magrana, 2001), especialment les p. 63-64, 67, 71, 73, 92, 99-100 i 102-103. A propòsit del teatre de Narcís Oller, vegeu Antònia Tayadella, «Narcís Oller i el naturalisme. Narcís Oller i el teatre», a *Història de la literatura catalana. Part moderna*, vol. 7 (Barcelona: Ariel, 1986), p. 667-668; i Enric Gallén, «Estudi introductori», a *Memòries teatrals*, de Narcís Oller, p. 7-50.

7. Oller, *Memòries teatrals*, p. 73.

8. Vegeu Narcís Oller, *Memòries literàries. Història dels meus llibres*, pròleg de Gaziell i prefaci de Joan Oller i Rabassa (Barcelona: Aedos, 1962), especialment les p. 201-204, 214-218, 276-279 i 296-300. Pel que fa a l'admiració recíproca entre Oller i Galdós, vegeu, sobretot, W. H. Shoemaker, «Una amistat literària: la correspondència epistolar entre Galdós y Narciso Oller», *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, núm. XXX (1963-1964), p. 247-306. També podeu consultar, entre altres estudis, Joan A. Gilabert, «La febre d'or de Narcís Oller i *Miau* de Galdós: dues visions de la realitat social a l'Espanya del XIX», a *Actes del primer col·loqui d'estudis catalans a Nord-amèrica (Urbana, 30 de març -*

I d'abril de 1978) (Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1979), p. 241-254; Rosa Cabré, «Epistolari Benito Pérez Galdós - Josep Yxart», a *Miscel·lània Pere Bohigas*, vol. I (Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1981), p. 187-218; Sergi Beser, «La novella realista», a *Lliçons de literatura comparada catalana i castellana* (Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1985), p. 7-25; Tayadella, «Narcís Oller i el naturalisme», *op. cit.*, especialment la p. 619, nota 3; Manuel Llanas i Ramon Pinyol, «Notes sobre l'ús culte del català en algunes polèmiques dels anys vuitanta del segle XIX», a *Anuari Verdaguer* [Vic], núm. 8 (1993-1994), p. 81-109, i Enric Cassany, «Museu secret. Llocs comuns de la crítica antinaturalista al *Diari de Barcelona*», *Els Marges* [Barcelona], núm. 65 (desembre del 1999), p. 5-22.

9. Oller. *Memòries literàries*, p. 276-279 i 296-299 (la citació correspon a la p. 276). L'episodi de la visita que fan Oller i Galdós a Verdaguer ofereix una visió desmitificadora —molt més humana— de l'autor de *L'Atlàntida* i *Canigó*. Sobre el «cas Verdaguer», vegeu l'excel·lent recull de documentació aplegada al llibre: Jacint Verdaguer, *En defensa pròpia*, edició i presentació a cura de Narcís Garolera (Barcelona: Tusquets, 2002).

10. Vegeu Miralles i Sirera, «Introducció», a *Teatre dramàtic de començaments del segle XX*, p. 35.

11. Carta autògrafa. Capçalera impresa. I quartilla. Epistolari Apel·les Mestres. Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona. AM C5285.

12. Com hem comentat en la presentació, Xirgu debutà al Teatre de la Princesa de Madrid, el 8 de maig de 1914 i, per tant, aquesta carta és anterior a la seva presentació pública a la capital espanyola.

13. Xirgu mostrà sempre una gran afecció a la poesia, tal com evidencia el repertori que interpretà al llarg de la seva carrera artística. La balada «Lo gitano [1881]», d'Apel·les Mestres, fa així: «Un rival al joch de daus / no l'ha trovat may la Reyna, / fortuna y amor al joch / no hi há qui'n tinga com ella. // Orfaneta era á tretze anys, / als catorze ja era reyna / y als quinze ab los daus resol / las cuestións de pau y guerra. // La hermosa filla de Reys / está enujada y frenética, / cap príncep ni cavaller / demana jugar ab ella; / com son tants lo qu'ha empobrit / un de nou en vá n'espera. // Un Gitano ara ha arribat / proposantli una juguesca, / du'l calsat de la guinéu, / lo pit nu y nuha la testa. // —¡Quín tresor tens per jugar? / li pregunta la Princesa. / —Tot ho tinch, no'm falta res, / que la terra es tota méva: / per teulada'l firmament, / sol y lluna per llanternas, / los boscos ombríus per llar, / y per llit las planas verdas. — // Tota la cort riu que riu / y riu que riu diu la Reyna: / —Per quan tot ho haurás perdut / en penyora't prenc'h la testa. / —Y per quan t'hauré guanyat / or, paláu y diademas / prenc'h per penyora un petó / de tos llavis de rosella. — // Tota la cort riu que riu, / los daus á saltar comensan / y per cop primer avuy / son contraris á la Reyna. // —¡Patjes, portéu punyats d'or, / portéulo á vaixells i gerras / Y'ls daus van saltant, saltant, / y perdent, perdent, la Reyna. // Los patjes vénen y van / portant de nou gerras planas / y saltant van sempre'ls daus / y la Reyna perdent sempre. // En vá demana rius d'or / ¡s'han vuydat vaixells y gerras! / y'l Gitano riu que riu / y l'ira á la Reyna ofega. // Quan al paláu falta l'or / juga joyas y diademas / y'ls vells blasóns y estandarts / que recordan las pröesas / d'una nissaga de Reys... / ¡y va perdent, perdent sempre! // Ja s'ha jugat lo paláu, / ja no té res més per perdre; / y's juga'l primer petó / de sos llavis de rosella. // Lo Gitano l'ha guanyat / y llensant los daus s'aixeca; / y agafa las gerras d'or / y las joyas y diademas / y'ls vells blasóns y estandarts, / y pel finestral ho llensa. // —¡Pobres d'aquests encontorns / partiúvosho y feune festa! / jo no necessito res, / que la terra es tota méva. // Per teulada tinch lo cel, / sol y lluna per llanternas, / per llar los boscos ombríus / y per llit las planas verdas. / Per ser tan rey com un rey / fins tinch un petó de Reyna.» (Apel·les Mestres, *Baladas. Il·lustrades per l'autor* [Barcelona: Tipò-

litografia Espasa y Companya, 1889], p. 25-31). Vegeu, sobre les balades d'Apelles Mestres, Joaquim Molas i Batllori, «La crisi del Romanticisme: la poesia», a *Història de la literatura catalana. Part moderna*, vol. 7 (Barcelona: Ariel, 1986), p. 480-482. [Dit sigui de passada, és una vergonya, entre tantes d'altres, que encara no disposem d'una reedició d'aquestes magnífiques balades.]

14. Carta autògrafa. Capçalera impresa. I quartilla. Epistolari Apelles Mestres. Arxiu Històric de la Ciutat. AM C5286.

15. Xirgu es refereix a *Niu d'àligues*, d'Apelles Mestres, una peça escrita —probablement— entre el 2 de gener de 1914 i el 25 d'agost de 1915, i editada dos anys més tard (Barcelona: Fidel Giró, 1917). Segons Joaquim Molas, *Niu d'àligues* «descriu, en uns termes molt semblants als del 98 espanyol, la ruïna d'un marquès, orgullós del seu llinatge, que acaba suïcidant-se» (Molas i Batllori, «La crisi del Romanticisme: la poesia», p. 487-488).

16. Enric Borràs i Oriol (Badalona 1863 - Barcelona 1957) i Francisco Morano (Madrid 1876 - Barcelona 1933), actors de reconegut prestigi en l'escena catalana i espanyola.

17. Alfonso Muñoz ja integrà la companyia de Margarida Xirgu que viatjà de *tournee* a Cuba i a Mèxic el 1921. Fou el primer actor de la formació durant molts anys, després d'Emilio Thuillier i Francisco Fuentes. Durant la guerra i la revolució de 1936-1939, segons el diari *La Voz de Madrid*, ingressà a la Falange: «el actor Alfonso Muñoz, por conservar el sueldo que le tenía asignado doña Lola (doña Lola es la Membrives de Reforza) —o los sueldos, porque eran varios: el suyo, el de la Santaularia y el de dos hijas que ninguna de ellas es Pilar artísticamente—; pues el Sr. Muñoz (D. Alfonso) se ha inscrito en la sección de Falange —“chez” madame López Heredia. A propósito: ¿saben ustedes cómo le llaman en Buenos Aires al matrimonio Heredia-Asquerino? Vinos López Heredia-Asquerosote. También las noticias se refieren a la Xirgu. Margarita ha terminado su actuación brillantísima en el teatro Smart después de haber representado con éxito extraordinario *Bodas de sangre*, *Yerma* y *Doña Rosita la sotera*, de García Lorca» («El Sr. Muñoz (D. Alfonso) acaba de pedir el ingreso en Falange Española... Porque así conservará su sueldo, el de su mujer y el de sus dos niñas», *La Voz* [Madrid], 28-I-1938, p. 3). A la postguerra, Muñoz col·laborà amb la companyia que Rivas Cherif improvisà al Teatre Lara en una fugaç incursió a l'escena teatral de Madrid en plena dictadura franquista: *Los malhechores del bien*, de Jacinto Benavente, i *La costumbre*, del mateix Rivas Cherif, totes dues presentades el 1946. Vegeu les referències esparses d'aquest actor a Antonina Rodrigo, *Margarida Xirgu* (Barcelona: Círculo de Lectores, 1994), i Juan Aguilera Sastre i Manuel Aznar Soler, *Cipriano de Rivas Cherif y el teatro español de su época (1891-1967)* [Madrid: Publicaciones de la Asociación de Directores de Escena de España, 1999].

18. Carta mecanoscrita (tinta blava). Capçalera impresa. I quartilla. Fons Narcís Oller. Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona. 5D.53-19/C34-1.

19. Com hem comentat a la nota número 5, la peça que esmenta Xirgu en aquesta carta podria correspondre al drama que s'insereix en la novel·la *El enigma de lo imposible* (1920), del mateix Bernat Morales Sanmartín.

APÈNDIX: BIBLIOGRAFIA BÀSICA SOBRE MARGARIDA XIRGU

- AGUILERA SASTRE, Juan i AZNAR SOLER, Manuel. *Cipriano de Rivas Cherif y el teatro español de su época (1891-1967)*. Madrid: Publicaciones de la Asociación de Directores de Escena de España, 1999. Teoría y Práctica del Teatro, 16.
- ALBERTI, Rafael. *La arboleda perdida. Segundo libro (1917-1931)*. Madrid: Alianza, 1998. El Libro de Bolsillo, Biblioteca de Autor, 52.
- AUTORS DIVERSOS. *Margarita Xirgu 1888-1969. Centenario*. Madrid: Ministerio de Cultura, Instituto Nacional de las Artes Escénicas y de la Música, 1988.
- *Margarita Xirgu: crónica de una pasión. Cuadernos El Público* [Madrid], núm. 36 (octubre del 1988).
- *Centenari de Margarida Xirgu. El Temps* [València], núm. 230 (14-20 de novembre de 1988), p. 44-55.
- *Monogràfic en record de la Xirgu 1888-1969 (1994). 25è memorial. Entreacte* [Barcelona], núm. 27 (abril-maig del 1994).
- AZNAR SOLER, Manuel. *Valle-Inclán, Rivas Cherif y la renovación teatral española (1907-1936)*. Sant Cugat del Vallès: Cop d'Idees / Taller d'Investigacions Valleinclanianas, 1992. Ventolera, 1.
- «El drama de la dramaturgia desterrada». *Primer Acto* [Madrid], núm. 274 (1998), p. 16-24.
- BALCELLS, Josep Maria. «Una altra Xirgu, tant si us plau com si no us plau». *El País. Quadern de Cultura* [Barcelona], núm. 115 (9-12-1984), p. 1-2.
- «Cartas de Margarita Xirgu sobre Lorca y Alberti». *Cuadernos Hispanoamericanos* [Madrid], núm. 433-436 (juliol-agost del 1986), p. 195-198.
- «Cartas inéditas de Margarida Xirgu sobre Benavente». *Universitas Tarraconensis* [Tarragona], núm. 10 (1986), p. 39-47.
- DÍEZ-CANEDO, Enrique. *El teatro español de 1914 a 1936. Artículos de crítica teatral*. 5 vol. Mèxic: Joaquín Mortiz, 1968. Obras de Enrique Díez-Canedo.
- FOGUET I BOREU, Francesc. *Margarida Xirgu. Una vocació indomable*. Barcelona: Pòrtic, 2002. Dones del XX, 3.
- GARCÍA LORCA, Federico. *Obras completas II. Teatro*. Edició a cura de Miguel García-Posada. Barcelona: Galaxia Gutenberg / Círculo de Lectores, 1997. Opera Mundi.
- *Epistolario completo*. Edició a cura d'Andrew A. Anderson i Christopher Maurer. Madrid: Cátedra, 1997. Crítica y Estudios Literarios.
- GIBSON, Ian. *Vida, pasión y muerte de Federico García Lorca (1898-1936)*. Barcelona: Plaza & Janés, 1998.
- GUAL, Adrià. *Mitja vida de teatre. Memòries*. Barcelona: Aedos, 1960. Biblioteca Biogràfica Catalana, 26.
- GUANSÉ, Domènec. «Margarida Xirgu, l'enyorada». *Meridà* [Barcelona], núm. 37 (23-11-1938), p. 7.
- *Margarida Xirgu*. Barcelona: Alcides, 1963. Biografies Populars, 11.
- «Margarida Xirgu, actriu catalana». *Tele-estel* [Barcelona], núm. 8 (28-1-1967), p. 8-10.

- LEÓN, María Teresa. *Memoria de la melancolía*. Buenos Aires: Losada, 1970. Cristal del Tiempo.
- LLADÓ, Josep M. «Margarita Xirgu: 60 años de teatro». *Tele/exprés* [Barcelona], 21-5-1966, p. 21.
- MANENT, Albert. «Federico García Lorca i Catalunya (1925-1936)». *Els Marges* [Barcelona], núm. 2 (setembre del 1974), p. 98-104. [Recollit a *Escriptors i editors del nou-cents*. Barcelona: Curial, 1984. Biblioteca de Cultura Catalana, 56. P. 60-77.]
- MORAGAS, Rafael. «El debut de Margarida Xirgu». *Mirador* [Barcelona], 23-7-1932. [Reproduït a *ASSAIG DE TEATRE* [Barcelona], núm. 18-20 (desembre del 1999), p. 363-367.]
- OLLER, Narcís. *Memòries teatrals*. Edició a cura d'Enric Gallén. Barcelona: La Magrana, 2001. Orígens, 56.
- OTEIZA, Alberto M. *Margarita Xirgu en el entorno de Federico García Lorca*. Buenos Aires: Olimpo, 1990. Libro Argentino.
- PLA, Josep. «Margarida Xirgu». A: *Retrats de passaport*. Barcelona: Destino, 1970. Obra completa, 17. P. 467-473.
- POBLET, Josep Maria. *Enric Borràs*. Barcelona: Alcides, 1962. Biografies Populares, 6.
- RODRIGO, Antonina. *Margarita Xirgu y su teatro*. Pròleg de Ricard Salvat. Barcelona: Planeta, 1974. Hombre y Época. [Reeditat amb el títol de *Margarita Xirgu* pel Círculo de Lectores, 1994.]
- *García Lorca en Cataluña*. Barcelona: Planeta, 1975 (Textos, 7).
- *Xirgu*. Barcelona: Nou Art Thor, 1984 (Gent Nostra, 32).
- «Margarita Xirgu en el exilio». *Cuadernos Hispanoamericanos* [Madrid], núm. 473-474 (novembre-desembre del 1989), p. 143-157.
- «Margarita Xirgu: su labor pedagógica y teatral en el exilio». A: *El destierro español en América. El trasvase cultural*. Compilació a cura de Nicolás Sánchez Albornoz. Madrid: Sociedad Estatal Quinto Centenario / Instituto de Cooperación Iberoamericana, 1991. Encuentros. P. 61-68.
- SAGARRA, Josep M. *Críiques de teatre «La Publicitat», 1922-1927*. Edició a cura de Xavier Fàbregas. Barcelona: Publicacions de l'Institut del Teatre, 1987 (Monografies de Teatre, 21).
- SALVAT, Ricard. *Escrips per al teatre*. Edició a cura de Maria-Josep Ragué i Arias. Barcelona: Institut del Teatre, 1990 (Monografies de Teatre, 32). P. 151-173.
- SAMPELAYO, Carlos. «Los que no volvieron. Sobre Margarita Xirgu y Cipriano de Rivas Cherif». *ASSAIG DE TEATRE* [Barcelona], núm. 18-20 (desembre del 1999), p. 369-372.
- VILA SAN-JUÁN, Pedro. *Memorias de Enrique Borrás*. Barcelona: AHR, 1956. Amanecer.